

KÓRKEM OCHERK HÁM ONÍN ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERİ**Kamalova Dिल्фуза Enuarovna – doktorant**dilkamay@gmail.com*Ўжинияз атındaғи Нókis mámлекетлик педагогикалқ институти***ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОЧЕРК И ЕГО СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ****Камалова Дильфуза Энуровна – докторант***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***ARTISTIC DESCRIPTION AND ITS SPECIFIC FEATURES****Kamalova Dिल्фуза Enuarovna – doctoral student***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: adabiy jarayon, janr, badiiy ocherk, nasr, gʻoya, tematika, kompozitsiya, syujet, hujjatlilik, aniqlik.

Rezyume. Maqolada badiiy publitsistikaning yetakchi janrlaridan biri boʻlgan badiiy ocherk, uning oʻziga xos nazariy-estetik xususiyatlari va zamonaviy adabiyotdagi oʻrni yoritilgan. Tadqiqotda taniqli qoraqalpoq yozuvchisi va publitsisti Oʻmirboy Oʻteuliyev ocherklarining gʻoyaviy-badiiy mazmuni, obrazlar yaratish mahorati hamda hujjatlilik va badiiylilikning uygʻunligi ilmiy tahlilga tortiladi. Muallif ocherklaridagi inson psixologiyasi, hayotiy haqiqatning aks etishi va tildan foydalanish mahorati aniq misollar orqali koʻrsatib berilgan.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, художественный очерк, проза, идея, тема, композиция, сюжет, документальность, ясность.

Резюме. В статье освещаются художественный очерк, являющийся одним из ведущих жанров художественной публицистики, его специфические теоретико-эстетические особенности и место в современной литературе. В исследовании подвергается научному анализу идейно-художественное содержание, мастерство создания образов, а также гармония документальности и художественности очерков известного каракалпакского писателя и публициста Умирбая Утеулиева. В очерках автора на конкретных примерах показаны человеческая психология, отражение жизненной правды и мастерство использования языка.

Key words: literary process, genre, artistic description, prose, idea, theme, composition, plot, factuality, clarity.

Summary. The article examines the artistic description, which is one of the leading genres of literary journalism, its specific theoretical and aesthetic features, and its place in modern literature. The study examines the ideological and artistic content, the mastery of image creation, and the harmony of documentary and artistic features in the description of the famous Karakalpak writer and publicist Umirboy Uteuliyev. In the author's essays, human psychology, the reflection of life's truth, and language mastery are shown through specific examples.

Kirisiw. Ádebiyattanıw hám kórkem publicistikada kórkem ocherk - turmıslıq haqıyqatlıq hám hújjetli anıqlıqtı emocionallıq-kórkem pikirlew menen úlestiriwshi eń jetekshi hám quramalı janrlardan biri. Ápiwayı publicistikalıq yamasa informaciyalıq ocherkten parqlı túrde, kórkem ocherkte tek waqıya-hádiyselerdi xronologiyalıq bayanlaw jeterli emes. Onda oraylıq orındı real insan xarakterı, onıń ruwxıy-psixologiyalıq dúnyası hám de waqıyanıń kórkem-filosofiyalıq ulıwmalastırılıwı iyeleydi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. “Ocherk – epikalıq (súwretlew) ádebiyatnıń túrlerinen biri bolıp, ol basqa janrlardan (roman, povel, gúrriń) ózinde real turmista júz bergen waqıyalar hám de haqıyqatında jasağan adamlardıń anıq súwretleniwı menen ajralıp turadı. Máselen, gúrrińde jazıwshi turmıslıq faktlerdi úyrenip, olardan eń áhmiyetli hám xarakterlisin tańlap aladı hám kórkem toqıma hám dóretiwshilik oylaw járdeminde ulıwmalastırılğan kartinanı jaratadı (yaǵnıy turmista ulıwmalıq bolmağan yamasa jazıwshi súwretlegendeı bolmağan waqıyalardı beriwı múmkin). Ocherk avtorı (ocherknavis) turmıslıq faktlerdi súwretler eken, hárbir dóretiwshi sıyaqlı turmistan tek eń áhmiyetli hám xarakterli táreplerin, insan minez-qulqı hám waqıyalardıń rawajlanıwındaǵı óz ideyası hám turmısqa bolğan múnásibetin kórsetiwshi belgilerdi ǵana tańlap aladı. Biraq ol faktlerdi ózgertiwge yamasa sezilerli dárejede kórkem toqımaǵa múrát etiwge haqlı emes” [1:93-94]. Kórkem ocherktiń teoriyalıq hám stilistikalıq tábiyatın tómendegi

tiykarǵı normalar belgileydi. Birinshiden, kórkem ocherktiń tiykari real waqıya, konkret hám turmıslıq hújjetlerden ibarat. Onda toqıma syujet yamasa oylap tabılğan qaharmanlarǵa orın joq. Reallıq shaxslar, anıq geografiyalıq orın hám waqt koordinataları janrdıń isenimlilik dárejesin támiyinleydi. Ekinshiden, hújjetli fakt kórkem ocherkte jazıwshınıń sheberligi hám názeri arqalı qayta islenedi. Avtor qaharmannıń ishki keshirmeleri, dramalıq jaǵdaylardaǵı ruwxıy túrleniwleri hám háreket motivlerin súwretlew arqalı anıq insan táǵdirin ulıwmainsanıyılıq qádiriyatlar dárejesine kóteredi. Úshinshiden, kórkem ocherkte tábiyat súwreti yamasa belgili bir detal (misalı, aqqan juldız, pıshaq, suw ıdısı) tek ǵana fonga emes, al qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın ashıp beretuǵın, dramalıq kúshti arttıratuǵın hám simvolikalıq-metaforikalıq ideyanı tasıwshi kórkem quralǵa aylanadı. Tórtinshiden, kórkem ocherkte gúrrińshi poziciyası oǵada belsendi boladı. Avtor waqıyalardıń rawajlanıwında lirikalıq sheginisler, filosofiyalıq oy-pikirler jáne ádep-ikramlılıq-estetikalıq bahalar arqalı kitapqumar menen pikirlesedi, teksttiń emocionallıq tásirshenligin arttıradı. “Ocherkte avtor insannıń individual ózgeshelikleri arqalı jámiyet ushın ulıwma hám tipik bolğan xarakterlerdi ashıp beredi (Portret hám xarakter ocherkleri)” [2:255]. “... bul janrda zamanagóy máselelerdi ashıp beriwde faktlerdi jıynaw, onı paydalanıw hám juwmaqlastırıw áhmiyetli orın iyeleydi. Ocherklerde dál faktlerge súyengenlikten jazıwshi qıyalıy oylardan biraz sheklenip, ol qaharmanlardıń obrazın ashıp beriw ushın kóp qıynshılıqlar keltirip shıǵaradı” [3:153].

Demek, kórkem gúrniń yamasa romanda jazıwshı qaharman psixologiyasını kórsetiw ushın oǵan qálegen háreketin islettiriwi, qıyalınan qálegen pikirín ótkeriwi yamasa waqıyalardıń rawajlanıwın ózi qálegeninshe ózgertiwi múmkin. Biraq ocherkte bolsa jazıwshı hújjetlilik shınjırı menen baylanısqan boladı. Ol real bar bolǵan insannıń xarakterin ózgerte almaydı, bolmaǵan waqıyanı boldı dep bayanlay almaydı.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaq prozasında Ó.Xojaniyazov, K.Sultanov, S.Saliev, O.Ábdırahmanov, Á.Atajanov, Ó.Ótewliev hám t.b. jazıwshılar ocherk dóretiwe belsendilik kórsetken. Bul jazıwshılardıń shıǵarmalarında óz dáwiriniń waqıyaları kórkemlik penen sóz etilgen. Bul maqalada belgili publicist jazıwshı Ó.Ótewlievniń kórkem ocherklerin kórkemlik hám kompoziciyalıq tárepten analiz etiledi. Ádebiy dástúrlerimizde kórkem ocherk baraqulla adamzattıń mártligin hám ruwxıń jeńilmesligin kórsetetuǵın kórkem ayna bolıp esaplanadı. Jazıwshı hám jurnalist Ómirbay Ótewlievniń “Barsakelmes” aspanınan aqqan juldız” ocherki real waqıyalargá tiykarlangan hújjetli-kórkem shıǵarma bolıp, onda Ústirt keńliklerinde xızmet wazıypasın atqarıw waqtında ayanıshlı qaytı bolǵan bajıxana xızmetkeri Amangeldi (Aman) hám onıń tiri qalǵan joldası Quwatıń ómir hám ólim arasındagı ayawsız gúresi súwretlenedi. Shıǵarma waqıyaları xızmet saparında adasıp qalǵan eki kásiplestiniń 14-noyabrden 18-noyabrge shekem “Barsakelmes” shólinde basınan ótkergen qıynshılıqlı kúnleri xronikası átirapında qurılǵan. Jazıwshı waqıyaların gúwası Quwat, marhumnıń hayalı Shınargúl hám taraw xızmetkerleriniń eske túsiriwleri arqalı waqıyanıń hár bir detalın haqıyqatlıq penen sáwlelendiredi. Shıǵarmanıń ulıwma mazmunı hám waqıyaların rawajlanıwı tómendegishe súwretlengen. Bajıxana xızmetkerleri Amangeldi hám Quwat Ústirt keńliklerindeki ekspediciya tárepke jol aladı. Shóldiń ayazlı suwıq ızǵırǵı, kúshli samal, jollardıń joǵalıwı hám maǵlıwmatlardıń aldamsı bolıp shıǵıwı nátiyjesinde olar baǵdardan adasıp, “Barsakelmes”tiń túpsizligi hám shorlılıqlarınan ibarat aymaǵına kirip qaladı. Azıq-awqat hám ishımlıq suwı tawsılǵannan soń, qaharmanlar qorqınshılı shól azabına dus keledi. Amangeldi hám Quwat ashlıqtan hám shólden azap shegip, dúzli shólden ashshı dúzli suw ishiwge májbúr bolıp, jáne kúsh-quwatın joǵaltadı. Tiykargı qurallarsız, qar hám suwıqta túnew, aldawshı gallyucinaciya hám fizikalıq jaǵdaydıń jamanlasıwı olardıń háreketleniw imkaniyatın shekleydi. Amangeldi ilajsız halda jıǵılıp, háreketten toqtaǵanda, Quwatqa “Maǵan qarama, kete ber!” dep onıń janın saqlap qalıwǵa tırısadı. Biraq Quwat ustazın jalǵız taslap ketiwden bas tartıp, “Sizdi jalǵız qaldırmaıman, ne bolsa da baxtıwızdı birge kóremiz” dep joqarı mártlik kórsetedi. Aqır-ayaǵında, Amangeldi shákirtin qutqarıwshı kúshlerdi tawıp keliwge úgitlep, qasındaǵı pıshaǵın oǵan uslatadı hám ózi atawda qaladı. Ocherk juwmaǵında jeti kúnlık ashlıq, suwsızlıq hám suwıqtan hálsiregen Quwat qıynshılıq penen jol tawıp, “KamAZ” mashınası hám jergilikli izlew toparına dus keledi. “Ózin otqa urǵan gúbelekter shorǵa taslana bergenim ushın shofer dógerekte mashın menen aylandırıp, tınıshlandırǵısı keldi. Bir máhál, qos shıraǵı jarqıraǵan jeńil mashınıń dawısı uzaqtan qulaǵımızǵa shalındı. Basqarmamızdan járdemge jiberilgen “UAZ-69” mashınası kabinasınıń Abat Dástenov, Xalmurat ReyMOV hám Erpolat

Báwenovlar túsip, ele jay-jaǵday sorasıp úlgermey-aq shordan shıqqan awshı jigit Amannıń álleqashan suwıqtan tońlap ólip qalǵanın ayttı...

Qalǵan jaqların esley almayman, tań ata Qonıratqa kelgende onı “ólixana”ǵa, meni kókiiregimdegı shıǵar-shıqqas janıma bola emlew xanaǵa alıp bardı” [4:13]. Biraq qutqarıwshılar Amangeldiniń qalǵan jerine jetip barǵanda, onıń suwıqtan tońıp, qaytı bolǵanına gúwa boladı. Quwat bolsa awır jaǵdayda emlew xanaǵa jatqarılıp, ájayıbat sebepli tiri qaladı. Shıǵarma juwmaǵında Amangeldiniń saparǵa shıǵıw aldınan hayalı Shınargúl hám perzentleri menen xoshlasıwındaǵı wásiyatnama sózleri eske alınadı. Marhumnıń esteligi ushın “Barsakelmes”te estelik ornatıladı, onıń izin dawam ettiriw ushın tuńǵış ulı Jasurbek bajıxana tarawın tańlaydı. Ocherktiń ulıwma ideyası tek ǵana qayǵılı waqıyanı bayanlaw emes, al minnetke sadıqlıq, mártlik, óz ara doslıq hám insan qádirin ulıǵlawdan ibarat. Shıǵarma Amangeldiniń erligi hám Quwatıń mártligi tımsalında insan ruwxınıń jeńilmesligin, ómirden kóz jumǵan márt insanlardıń atı el qalbinen hám perzentler izinde máńgi jasaytuǵının kórsetip beredi.

Avtor shıǵarmada qaharmanlardıń keshirmelerin hám tábiyat kórinisin sáwlelendiriwde ránbáreń kórkem súwretlew qurallarınan nátiyjeli paydalanǵan. Qaharmanlardıń ilajsız awhalı, tábiyattıń qáhári súwretlewshı teńewler arqalı jáne de ayqın kórinedi. Mısalı: “Awhalıwız órmekshiniń awına oralǵan shıbıǵa usap qaldıq” [4], “Suw sıngen kiyimlerim kem-kemnen awırılısıp, kewip qalsa eshkiniń terisindey sıqırlap, deneme jaǵımsız tiyedi” [4]. Sonday-aq, metaforalardıń qollanıwı da shıǵarmanıń kórkemlik tárepin asırǵan. Yaǵnıy, shól hám onıń qawıp-qáterleri tiri hám jawız kúsh sıpatında súwretlenedi. Mısalı: “Abaylı bol, dúzdiń awızı qanlı, ash qasqırınan saqlan!”, “Gúzdıń bir tutam, shómish qurımas qısqa kúni batıp...” Sonday-aq shıǵarmada “Aqqan juldız” simvolliq áhmiyetke iye. Yaǵnıy, aqqan juldız tek ǵana tábiyat qubılısı emes, al Amangeldiniń tosattan úzilgen qısqa hám ólshemli ómirine ishara bolıp esaplanadı. Mısalı: “Tań atar waqıtta taram-taram bulıtlar arasında batıp-batıp turǵan úlken juldızdıń izine aq jol qaldırıp aǵıp túsip atırǵanın kózim kórdi. Boyımdı qorqınısh biylep alıp, “juldızlarımız bálent bolsın” dep gúbirlendim”. Shıǵarmada Amangeldiniń sapar aldınan aytqan sózleri psixologiyalıq tereńlikti arttıradı. Ol óz táǵdirin ish-ishinen sezgendey, hayalına wásiyat sıyaqlı gápılerdi ayta: Mısalı: “Shınar, barlıq aytqanlarımı estese saqla! Ekewimiz bul dúnyaǵa qurı qol kelip, qos bolǵanıwızdaǵı jemisiwız, izimizde qalatuǵın perzentlerimiz emes pe? Demek, biykar ketkenim joq... Olar qatarınıń aldı bolıp óssin, heshnársege qor-zar etpe!” dep aytıp ketedi. Demek, Ómirbay Ótewlievniń “Barsakelmes” aspanınan aqqan juldız” ocherki ápiwayı bir baxıtsız hádiyse haqqındaǵı maǵlıwmatnama emes, al abıray, juwapkershilik, doslıq hám ata-analıq minnet haqqındaǵı kórkem-filosofiyalıq oy-pikir bolıp tabıladı. Avtor kompoziciyalıq formanı (xronika, eske túsiriwler hám publicistikalıq múrájat) puqta tańlaǵan halda, kitapqumar qalbinen tereń orın iyeleytuǵın, adamzattıń mártligine qoyılǵan estelik bolıp esaplanadı.

Jazıwshınıń “Jolbarıs palwannıń dáryaǵa ketken suw tulparı” [4:16] ocherki tek ǵana bir sportshınıń ómirine baylanıslı eske túsiriwler toplamı bolıp qalmastan, Qaraqalpaqstan eliniń ózine tán milliy ruwxı, mártlik dástúrleri hám insanıy pazıyletleri jırlanǵan tereń kórkem-

hújjetli shıǵarma bolıp tabıladı. Onda bas qaharman – Jumabay Tórebay ulınıń (Jolbarıs palwan) ótmishi, quramalı hám qızǵın ómir jolı úsh tiykarǵı baǵdar (gúres, atqosshılıq, baqsıshılıq) arqalı mazmun jaǵınan bir pútın halǵa keltirilgen. Ocherk mazmunınıń orayında qaharmannıń ruwxıy dúnyası, milliy maqtanıshı hám el-jurt aldındaǵı minneti tiykarǵı orın iyeleydi. El namısı hám mártlik tımsalı súwretlenedi. Birinshi bólimde palwannıń kelip shıǵıwı, ákesi Ubbi axunnan ótken palwanlıq genetikaası hám onıń sporttaǵı mashaqatlı jolı jarıtıladı. Jumabay palwan salıstırmalı jeńil salmaǵına (66 kg) qaramastan, ózinen birneshe ese úlken dáw sımaqlı qarsılasların shaqqanlıǵı hám jeńilmes erk-ıqrarı menen jeńedi. Onıń ushın gúres tek ǵana jeńiske erisiw emes, al eldiń ar-namısın qorgaw quralı bolıp tabıladı. Jaraqat alǵanda da sır bermewi, sovet dáwiri hám onnan keyingi jarıslarda xalıq mehrine erisip “Jolbarıs palwan” atamasına iye bolıwı onıń milliy mártlik tımsalı ekenin kórsetedi. Ekinshi bólimde qaharmannıń atqa bolǵan mehri hám ómirindegi eń awır joǵaltıw sáwlelengen. Qasqa hám shabıwshı atlar toparınan bolǵan “Tóri tóbe” (“Suw tulparı”) obrazında sadıq doslıq hám milliy sezimler sáwlelenedi. Qaharmannıń qıs waqtında dárya muzınıń jarılıwı nátiyjesinde jaqsı kórgen atın suwǵa jiberip qoyıwı hám ózi ájayıp bir sebep penen ólimnen aman qalıwı ocherktin en tásirli hám dramalıq noqatı bolıp tabıladı. Jıllar ótse de, dárya boyların aralap atınıń eń bolmasa súyegin izlewı - palwannıń qanshelli sadıq, miyrim-shápáatlı júrek iyesi ekenin ashıp beredi. Úshinshi bólimde qaharmannıń kórkem óner hám baqsıshılıq tárepleri kórsetiledi. Gúres maydanındaǵı “jolbarıs” xalıq dógeresinde duwtar shertip dástan aytatúǵın, el húrmet etken baqsıǵa aylanadı. Ol respublika kólemindegi festivallarda jeńimpaz boladı, ańshılıq hám sheber ónermentshilik sheberligin kórsetedi. Shıǵarmanıń sońında onıń perzentleri ákesiniń izinen barıp, bul dástúrlerdı múnásip dawam ettirip atırǵanı atap ótiledi. Shıǵarmanıń jámiyet hám mádeniyat ushın áhmiyeti milliy qádiriyatlardı saqlaw hám úgit-násiyatlaw bolıp esaplanadı. Ocherkte qaraqalpaq xalqına tán bolǵan milliy sport (gúres), at oyını (seyislik), baqsıshılıq hám ańshılıq sıyaqlı áyyemgi dástúrler turmıslıq mısallar hám tariyxıy shaxslar (Sapalaq palwan, Satıpaldı Mıltıqbaev, Axmet baqsı) atı menen janlı túrde mórlengen. Jumabay palwannıń “Jıǵılsań jer kótergen menen ar kótermeydi” [4:16] principine ámel

etiwi, hadallıǵı, jasalma jarıslarǵa hám jasırın kelisimlerge jek kóriwshiligi búgingi jaslar ushın haqıyqıy sportshılıq hám adamgershilik sabaqlıǵı bolıp esaplanadı. Onıń shańaraq súygishligi, toǵız perzentti tárbiyalap, elge xızmet etiwi ruwxıy jetiklik úlgisi bolıp tabıladı. Shıǵarma ózinde ótken ásirdiń ekinshi yarımı hám ǵárezsizlik jıllarındaǵı sociallıq-mádeniy ortalıqtı, aymaqlıq úrp-ádetlerdi hám tildegi ózine tán milliy sóz hám ibaralardı saqlap qalǵanı menen de áhmiyetli ilimiy-publicistikalıq qunǵa iye. Demek bul очерк - bir insan táǵdiri mısasında pútıl bir xalıqtıń milliy xarakterı, mártligi hám ruwxıy baylıǵın ulıwmalastırıp bergen jetik shıǵarma bolıp esaplanadı. Avtor Jumabay Tórebay ulın tek ǵana fizikalıq kúshke iye palwan sıpatında emes, al qálbi názik kórkem óner ǵayratkeri, sadıq dos hám pıdayı ata sıpatında sáwlelendiriwge erisken. Shıǵarmanıń baslı juwmaǵı tómendegiden ibarat: Haqıyqıy palwanlıq tek bilek kúshinde emes, al el-jurt ar-namısın joqarı tutıwda, tábiyatqa hám haywanatqa bolǵan sadıqlıqta, tiygen hárbir soqqıǵa qaramastan jıǵılmas erk-ıqrarda hám de xalıqtıń ruwxıy miyrasın áwladlarǵa zıyansız jetkeriwde kórinedi. Jolbarıs palwan obrazı xalıq yadında mártlik, erlik hám jigerlilik tımsalı bolıp qaladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda Ómirbay Ótewliev dóretiwshiliginde kórkem очерк janrı ayrıqsha orın iyeleydi hám jazıwshınıń bul baǵdardaǵı izlenisleri qaraqalpaq publicistikasınıń rawajlanıwında áhmiyetli basqısıtı quraydı. Jazıwshınıń hár qıylı jıllarda basıp shıǵarılǵan toplamları kórkem очерktiń janrlıq imkaniyatları, hújjetshilik hám poetikalıq ulıwmalastırıwdıń únlesligin sáwlelendiriwshi bahalı dárekler bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, jazıwshınıń “Teńizdiń jini” (2005), “Barsakelmes” aspanınan aqqan juldız” (2009), “Jabayı kók” (2013), “Balalıqqa qaytıw” (2014), “Bulttı sayalaǵan ılaqlı kiyik” (2015), “Qumırısqa kárwanı” (2016), “Óz jetimińdi óziń baq” (2017), “Baqanshaqlı úydiń turǵını” (2019), “Qalalı jerdiń qasqırı” (2021) sıyaqlı kitaplarına jámlengen kórkem очеркler janrdıń joqarı úlgileri bolıp esaplanadı. Bul toplamlarda real turmıslıq faktler hám hújjetshilik tiykarında zamanlaslarımızdıń ruwxıy-aǵartıwshılıq dúnyası, insan hám tábiyat arasındǵı quramalı qatnaslar jáne sociallıq-ádep-ıkramlılıq mashqalalar tereń kórkemlik penen ashıp berilgen.

Ádebiyatlar

1. Тимофеев Л., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – Москва: 1955.
2. Словарь литературоведческих терминов. Ред.колл. – Москва: «Просвещение», 1974.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиәттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1994.
4. Өтеулиев Ө. «Барсакелмес» аспанынан аққан жулдыз. – Ташкент: «Istiqlol», 2009.
5. Өтеулиев Ө. Қалалы жердің қасқыры. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2021.